

Benda Gyula

Bevezető helyett

A történeti demográfia utóbbi tíz éve Magyarországon

A SIC ITUR AD ASTRA most megjelenő számát tervezve arra gondoltam, ideje lenne megmutatni az ELTE Bölcsészettudományi Karán folyó oktatási és kutatói munkához kötődő történeti demográfiai, illetve az anyakönyvre támaszkodó társadalomtörténeti munkák örvendetesen szélesedő palettáját. Megítélésem szerint erősödőben van a demográfiai szemlélet, illetve egyre gyakoribb az anyakönyvek bevonása a társadalomtörténeti kérdések vizsgálatánál. A tervezett tabló azonban nem válhatott teljessé. Egyrészt a szakdolgozatok, tudományos diákköri munkák közül néhány már más helyen jelent meg, másrészt a folyó kutatások esetében végül sem sikerült a kutatómunkáról ismertetést, cikket kapnunk. Az itt megjelenő tanulmányok tehát csak egy részét adják a hallgatók, doktoranduszok és fiatal kutatók munkájának, érzékeltek azonban, hogy megnőtt azon kutatások száma, amelyek közös jellemzője egyrészt a történeti demográfiai kérdésfeltevés, másrészt az egyházi anyakönyvekre építő társadalomtörténeti feldolgozás. Eredetileg a válogatás jellegét a történeti demográfia megnevezéssel határoztam meg, menet közben azonban magamnak mint szerkesztőnek is meglepetésként derült ki, hogy e téren az érdeklődés elmozdult egy szélesebb értelmű társadalomtörténet irányában.

Bevezetőmben szeretném vázlatosan elhelyezni az utolsó tíz év törekvéseit, eredményeit a hazai történetírás hosszabb távú történetében, majd pedig megkísérlem bemutatni az újabb kutatásokat, akár megjelennek a válogatásban, akár nem.¹

A történeti demográfia a múlt század 50-es és 60-as éveiben vált a modern gazdaság- és társadalomtörténet egyik legdinamikusabb területévé Európában és Észak-Amerikában. Ennek okaként rámutathatunk arra, hogy e tudományterület megtalálta azt a módszert, amellyel a demográfiai kérdések pontos, mérésen alapuló vizsgálata egészen a 16. század végéig visszavihetően beilleszthető volt a korszak történelmét uraló időszemléletbe, módszertanilag pedig

¹ Az utolsó évtized történeti demográfiai irodalmáról jó áttekintést ad a KSH Népeségtudományi Kutatóintézet történeti demográfiai évkönyvsorozata (2000–2004). Hamarosan elkészül egy teljes magyar bibliográfiai áttekintés is, Faragó Tamás szerkesztésében (jelenleg számítógépes formában elérhető a KSH Népeségtudományi Kutatóintézetében).

modellszerűen megfelelt az 1960-as évek törekvéseinek, a kvantifikációnak. A módszer, amelyik mindezt lehetővé tette, a családrekonstrukció volt.

1953-ban jelent meg Louis Henry francia demográfus cikke a *Population* folyóiratban az általa az egyházi anyakönyvek feldolgozására alkalmazott új módszerről, majd erre reagálva Pierre Goubert történész az *Annales*-ban ismertette saját anyakönyvi feldolgozási tapasztalatait és módszerét. 1956-ban adták ki L. Henry kézikönyvét (*Manuel de dépouillement et d'exploitation de l'état civil ancien*), majd 1958-ban megjelent a normandiai Crulai plébániáról a mintaszerű és modellé váló esettanulmánya is. L. Henryt a termékenység csökkenése foglalkoztatta, ezért kísérte meg a házasság női termékenység alakulását történeti távlatokban – egy természetes termékenységi állapotot feltételezve – vizsgálni. Henry az anyakönyvekből rekonstruálta egy házaspár demográfiai életpályáját, történetét: azaz a születés időpontját, a házasságkötés idejét, a gyerekek születési, halálozási és házassági adatait, végül pedig a házaspár halálának időpontját. Ennek során a nevek lehetővé tették a különböző egyházi aktusokban (keresztelés, házasságkötés, temetés) előforduló személyi adatok összehozását egy családi adatlapon (ezért nevezzük ezt a feldolgozást gyakran nominálisnak, szemben az aktusok gyakoriságát számbavevő nem-nominális feldolgozással). Az adatlapok elemzésére pedig igényes statisztikai, matematikai eljárásokkal finom, összehasonlításra alkalmas mutatókat lehet kidolgozni. Pierre Goubert-t a gazdasági konjunktúra és a demográfiai jelenségek összefüggése foglalkoztatta, ennek mérésére alkalmazta az anyakönyvi rekonstrukció módszerét (Az ő disszertációja (*Beauvais et le Beauvaisis de 1600 à 1730*) 1960-ban jelent meg.)

Az új, az anyakönyvek feldolgozására épülő történeti demográfia a történettudomány sikerágazata lett Franciaországban, s a módszer elterjed az európai stílusú egyházi anyakönyvezés egész területén. Angliában Colyton egyházközsége vált a családrekonstrukció nyomán ismertté (A. Wrigley és társai), két flamand falu vizsgálatával csatlakozott a belga történeti demográfia is, Kanadában a francia népesség vizsgálata szinte külön iskolát teremtett, és a skandináv országokban is terjedt az anyakönyvek nominatív feldolgozása. Németországban a módszer később vált ismertté és kevesebb a feldolgozás, de Arthur Imhoff munkássága részben meg is újította a személetet.

Magyarországon hamar követőkre talált az Henry-módszer. A Szabó István-tanítvány Kováts Zoltán Csurgó református anyakönyvét dolgozta fel a 18. századtól a jelenig, elsősorban a termékenység radikális csökkenésének bemutatására koncentrálva. A demográfus-szociológus Andorka Rudolf ugyanekkor az ormánsági Vajszló és Besence házaspárjainak termékenységére alkalmazta a módszert. A magyar népességtörténet korábban is jelentős eredményeket

tudott felmutatni, de elsősorban a lakosságszámra és a népesség nemzetiség (anyanyelv) szerinti összetételére koncentrált. Az új módszer a kérdések megújítását is ígérte.

A szép indulás azonban nem hozott gyökeres fordulatot. Kováts Zoltán tanítványai a szegedi József Attila Tanárképző Főiskolán több anyakönyv feldolgozásába belefogtak, de kevés a teljesen megvalósult és publikált feldolgozás. Andorka Rudolf sokáig egyedül folytatta a községi monográfiákat, majd csak az 1980-as, 90-es években nyílt lehetősége tanítványok bevonására a Marx Károly Közgazdasági Egyetemen. Néhány elszigetelt, félig-meddig amatőr kutató kisebb munkája ismert még ezen évekből. A megvalósult munkák publikálása is csak részleges. A községi monográfia mellett 1979–1980-ban Dányi Dezső egy mintavételes (a mai Magyarország területére reprezentatív) vizsgálat koncepcióját dolgozta ki, s hajtotta végre. Dányi a mai Magyarország négy régiójára végzett el mintavételes családrekonstrukciót két időszakaszra (1830–1840, 1850–1860). Fő kérdése a demográfiai átmenet vizsgálata volt. Eredményeit 1991-ben adta közre. (Tudomásom szerint Dányi Dezső további családrekonstrukciós vizsgálatokat is végzett. Vizsgálta a bánási telepített német falvakban a születéskorlátozás kialakulását, és Somogy megyei falvakat érintő munkán dolgozott haláláig. Ezek eredményei nem ismertek.)

Andorka Rudolf összefoglaló táblázatai 13 anyakönyvi feldolgozás főbb eredményeit adják meg, ehhez hozzáadható még Kováts Zoltán és tanítványai által készített, másfajta mutatókat használó mintegy négy-öt feldolgozás. Dányi Dezső két keresztmetszeti reprezentatív adatai mellett ez a teljes hozam az 1990-es évekig. Mindezek a munkák csak a mai Magyarország területét fedik le.

A magyar történeti demográfia az 1960-as évektől jelentős eredményeket tudott felmutatni más területeken: a 18. századi népességösszeírások kritikai feldolgozása, kiadása (a II. József kori népszámlálás községsorainak publikálása, a conscriptio animarum sorozatainak felfedezése), a községsoros anyakönyvi összegzések közreadása a megyei levéltárakban őrzött anyakönyvi másodpéldányok alapján (1827–1895). Az 1970-es évektől azonban a család- és háztartás szerkezetének történeti változása került az érdeklődés középpontjába.

A történeti demográfia hazai művelése elsősorban a települési (falu- és városmonográfiák) demográfiai fejezetére koncentráldott. Ezekben az anyakönyvek nem-nominatív feldolgozása mellett egy-egy kisebb mintán történhetett családrekonstrukció, továbbra is dominált azonban a népességszám problémája (elsősorban az alföldi nagy falvak, mezővárosok voltak a megrendelők). A hivatalos statisztikai publikációk lehetővé tették a magyarországi demográfiai átmenet leírását és elemzését, a nemzetközi termékenységi vizsgálatok keretében elemzésre kerültek a házas termékenység területi mintái a 19–20. század fordulóján.

Ez utóbbi eredmények ellenére azt kell mondanunk, hogy a magyar történeti demográfia fő vonulata szemléletében és módszerében megrekedt. Ezt a képet mutatja a millicentenáriumra készült kötet.

A megrekedés, lemaradás mellett azonban a 90-es évekre a lehetséges megújulást hozó jelek is felismerhetők. Elsőként az egyetemi oktatásban lezajlott növekedést és szemléletváltást említeném. Egyelőre még nem született tanulmány a történeti demográfia egyetemi oktatásban elfoglalt helyéről, így nehéz valóban érvényes megállapításokat megfogalmazni. Kortársi megfigyelőként azt kell mondani, hogy az ELTE Bölcsészettudományi Karán szórványosan, de jelen volt egy-egy speciális szemináriumban, nem tudok azonban arról, hogy történeti demográfiai tárgyú szakdolgozat készült volna. Szegeden Kováts Zoltán képviselte a történeti demográfiát, s diákjait is bevonta a kutatómunkába (részleteiben azonban nem ismerjük ennek számszerű eredményeit). Az 1980-as évek végétől Katus László Pécsen egyetemi tanárként több tanítványát buzdította családrekonstrukciós munkák szakdolgozat formájában való elvégzésére. Két kérdést fogalmazott meg: egyrészt a baranyai régióra jellemző etnikai sokféleség esetleges tükröződését a demográfiai mutatókban, másrészt a 18. századi népességnövekedés termékenységi szintjének megállapítását (elsősorban a Dunántúl legrégebbi anyakönyveinek feldolgozásával). 1996-ban egy előadásában ennek eredményeire hivatkozva fogalmazta meg egy, a korábnál nagyobb termékenység lehetőségét, amely hozzájárulhatott a gyors népességnövekedéshez. Az előadás szövege máig nem jelent meg, a konkrét feldolgozásokról nekem semmilyen információm nincs.

Az új miskolci bölcsészettudományi karon a társadalomtörténeti szemlélet erősen jelen volt a kezdetektől, ennek keretében a történeti demográfia is, de szakdolgozati szinten tudomásunk szerint nem készült önálló kutatás.

A megújulás egyik központja a Marx Károly (majd Budapesti) Közgazdasági Egyetem szociológia tanszéke volt. Andorka Rudolf tanítványai, a Széchenyi István Szakkollégium keretében Melegh Attila kurzusainak diákjai több történeti demográfiai szakdolgozatot készítettek, közülük néhányan pedig doktori disszertációjukban is folytatták ezt a szemléletet (Husz Ildikó, Csíste András).

A történeti demográfiai kutatásokban a megújulásban a folyamatosságot Dányi Dezső képviselte, aki a KSH Népeségtudományi Intézetének keretében szerkesztette a *Történeti Demográfiai Füzeteket*. Ez a kis példányszámú, s talán kevésbé ismert periodika tartotta fent a publikációs lehetőségeket, s számos ponton (törvénytelen gyerekek Magyarországon, vándorlás) új témákat is hozott a kutatásban. A KSH Népeségtudományi Kutatóintézete az 1990-es években egyre inkább felvállalta a történeti kutatásokat (ezzel az 1960-as évek hagyományához tért vissza, amikor az induló történeti demográfia a KSH égisze alatt

szerveződhetett meg). Az intézet munkatársai közül Melegh Attila és Őri Péter történeti témában védte meg disszertációját. 2000-től jelenik meg a *Történeti Demográfiai Évkönyv*, Faragó Tamás vezetésével átfogó program született a 18–20. századi magyarországi demográfiai folyamatok kutatására. A történeti demográfia tehát kialakultabb intézményesültebb formát öltött.

A pécsi, szegedi egyetem mellé felzárkózott az ELTE Bölcsészettudományi Kara is. Ennek keretében az 1980-as évektől jelen volt a történeti demográfia (Granasztói György), de a Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék létrejöttével és oktatási profiljával bővült az oktatás és lehetővé vált a diákok bekapcsolása a kutatásba szakdolgozatok formájában. Emellett a néprajzi oktatásban is fontos szerepet kapott az egyházi anyakönyv mint forrás, s a történeti demográfiai szemlélet (Kocsis Gyula). Mindennek eredményeképpen megnőtt azon elkészült szakdolgozatok száma, amelyek történeti demográfiával foglalkoztak, vagy az egyházi anyakönyvek társadalomtörténeti hasznosítására törekedtek, ezek eredményei már meg is jelentek: Koltai Gábor Őriszentpéter népesedési viszonyait vizsgálta a családrekonstrukciós módszer segítségével. Elter András a dunabogdányi házasságkötéseket dolgozta fel 1724–1895 között. Néhány más dolgozat (Győri Róbert, Pusztai Beáta, Buskó Tibor) is történeti demográfiai kérdésfeltevésre épült és új eredményeket hozott.

A családrekonstrukciós módszer mellett a házasságon kívül született gyerekek problematikája, a vándorlás, a házasságkötések társadalomtörténeti feldolgozása, a válások problémája körül szerveződtek sikeres szakszemináriumok és indultak el újabb szakdolgozati kutatások. Remélhetőleg a tendencia tovább folytatódik.

Végezetül meg kell említeni, hogy Erdélyben, sőt Szlovákiában is megindultak az anyakönyvre épülő társadalomtörténeti és történeti demográfiai kutatások. Pakot Levente (Paál Judit tanítványa) Szentegyházásfalu népesedését dolgozta fel a családrekonstrukciós módszerével, Pozsony Ferenc tanítványai a házasságkötések társadalomnéprajzi elemzésével értek el komoly eredményeket. Kocsis Aranka a martosi egyke történetét kutatja a családrekonstrukciós módszerével.

A *Sic Itur ad Astrában* megjelenő tanulmányok részben képet adnak arról a folyamatról, hogy örömdetesesen megélénkült a történeti demográfia, illetve az anyakönyvek iránti társadalomtörténeti érdeklődés, részben pedig mutatja a fiatal kutatók érdeklődésének újabb területeit. Remélhetőleg további kedvet teremt arra, hogy a történészhallgatók, akiket érdekel a kutatás, témát, forrást és terepet találjanak.